

A sztoikus logika rövid összefoglalása

I. BEVEZETŐ

A sztoikus logikáról írni alapvetően nagy kihívás, tekintettel arra, hogy a sztoikus filozófiai diszciplínák közül a logika nehezen értelmezhető szigorú tételek és a köztudatban kevésbé ismert fogalmak sorából áll. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a logika nem vált a *sztoa* legnépszerűbb ágává, jóllehet hozzá kell tennünk, hogy logika nélkül maga a filozófia alapvetően nem is létezhet, hiszen a logika a hibátlan következtetés és érvelés tudománya, ennek fényében a bölcsélet sincs meg logika nélkül. A logika bizonyosan a filozófia módszertana, és ez a sztoikus filozófia esetében határozottan meg is nyilvánul.

Fontos leszögezünk, hogy önálló tudományágként nem a sztoikusok kezdték el művelni a logikát. A filozófiatörténet nagy személyiségei közül Arisztotelészt említhetjük elsőként, aki a logika tárgyában adott ki műveket, jóllehet maga Arisztotelész és a későbbi követői, a peripatetikusok sem önálló tudományként, hanem a filozófia segédtudományaként definiálták. A sztoikus filozófia első korszakában tevékenykedő filozófusok, a kitioni Zénón és Khrüszipposz Arisztotelész követőinek hagyományához hasonlóan a logikát kezdetben szintén a filozófia eszközeként értelmezték, a két említett sztoikus bölcs nevéhez köthető a sztoikus logika tudományának megalapozása. A *sztoa* történetének második korszakában tevékenykedő filozófusok viszont már kevésbé mutattak érdeklődést a téma iránt, ennek talán az lehet a magyarázata, hogy figyelmüket a logikai törvények betartására összpontosították, egyszerűen alkalmazták elődeik tudományát. Ezt támasztja alá a második korszak kiemelkedő filozófusának, a rodoszi Poszeidóniosznak bölcséleti stílusa, aki bár a logikát az etikához és a fizikához hasonlóan a filozófia fontos tudományágának tekintette, mégsem dolgozott ki logikai tételeket. Poszeidóniosz már nem a következtetési szabályok tisztázását értette a logika alatt, hanem a tudomány-filozófiát. Az ő esetében már tapasztalható, hogy a logika a tudományos vizsgálódás és kutatás alkalmazott módszere. A *sztoa* római, azaz harmadik korszakának nagy egyéniségeire még határozottabban jellemzővé válik a logika tudományos módszerként való művelése. Marcus Aurelius, Epiktétosz és Seneca elsősorban etikai problémákkal foglalkoztak, érdeklődésük sem a természetfilozófiai, sem pedig az ismeretelméleti témákra nem terjedt ki. A Kr. u. 2–3. századra a sztoikus logika önálló

tudományágként való művelése teljes egészében el is tűnt a sztoikus filozófiából.

Ismertető tanulmányomban a sztoikus filozófia első korszakának bölcseleti által elemzett problémákat vázolom, a logika tudományának tárgyi meghatározását, a fontosabb fogalmak és problémák tisztázását és argumentálását megcélözva..

A három filozófiai diszciplínáról

SVF II 38 Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos*, VII.16-19.

(...) Egyesek helyesebben... állítják, szerintük a filozófia része a fizika, az etika és a logika. Valójában ez Platón felosztása... a legfontosabb érvek Xenokratésztől és a Xenokratész-követőktől származnak, valamint a peripatetikusoktól, de a sztoikusok is elismerik ezt az osztályozást. A sztoikusok azonban nem valami meggyőzően hasonlítják a filozófiát a gazdag gyümölcsös kerthez. A hasonlat szerint a fák dús lombozata jelképezi a természetfilozófiát, a zamatos gyümölcs az etikát, a fákat körülvevő kerítés pedig a logikát. Mások [ti. más sztoikusok] szerint a filozófia egy tojáshoz hasonlítható: a sárgája az etika, a fehérje a fizika, amely az előbbi táplálója, a logika pedig a tojás héja. Poszeidóniosz ettől eltérő véleményt képvisel, szerinte ugyanis a filozófia részei egymástól elválaszthatatlanok, ezzel szemben a fenti hasonlatban a gyümölcsök a fáktól, a fák pedig a kerítéstől elválasztottak; szerinte a filozófia inkább egy élőlényhez hasonlítható: a fizikát a hús és a vér, a logikát a csontok és az inak, az etikát pedig a lélek szimbolizálja.

A filozófia három fő területe

SVF I 45 Diogenész Laertiosz, VII 39.

A kitioni Zénón elsőként állítja a Logoszról című művében, hogy a filozófia három részre tagolódik, a fizikáról, az etikáról és a logikáról való érvelés szerint.

SVF I 46 Diogenész Laertiosz, VII 40.

Egyesek a logikát rendelik első helyre, másodikra a fizikát, és harmadikra az etikát. Ezzel találkozunk Zénón Logoszról című művében is.

SVF I 48 Arrianos, *Epict. Diss.* I. 17. 10, 11

Egyesek szerint (... a logika a megkülönböztetés és a vizsgálódás tudománya, de valaki azt is mondhatja, hogy a metrika a mérlegelés tudománya; akik ezt állítják, azok csak Khrüszipposz, Zénón és Kleanthész; Anthisztenész viszont nem állítja ezt.

A dialektika

Poszeidóniosz F188 Diogenész Laertiosz, VII. 62.

A dialektika, ahogyan Poszeidóniosz mondja, igaz, hamis, valamint a se igaz, se hamis dolgok tudománya. A dialektika Khrüszipposz szerint a jelölésről (*szémainonta*) és a megjelölésről (*szémainomena*) szól.

Lekton

SVF II 167 Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* VIII. 80.

Minden lektont ki kell ejteni nyelvileg, éppen ez a név. Beszélni annyi, mint a dolgok nevének jelentését hanggal kifejezni.

A megismerésről

(phantasztia, asszenzió, aiszthészisz, kritérion)

SVF I 52 Cicero, *Acad. Pr.* II. 66.

Arkheszilaosz szerint a bölcsnek az a legnagyobb erőssége, hogy óvakodik attól, nehogy becsapják, és figyel nehogy tévedjen; ezt Zénóonnal egybehangzóan mondja.

SVF I 53 Cicero, *Acad. Post.* I. 42.

De a tévedés, a meggondolatlanság, a tudatlanság, a sejtelem – egyszóval minden, ami idegen a szilárd és biztos jóváhagyástól [ti. *asszenziótól*] – erénnyel és bölcsességgel helyreigazítható.

SVF I 54 Cicero, *Pro Mur.* § 61.

A bölcs semmiről sem alkot véleményt, nem bosszankodik semmi végett, nem csalatkozik, és sohasem változtatja nézeteit.

A benyomásról

SVF I 55 Cicero, *Acad. Post.* I 40.

A legtöbbet a filozófia harmadik részén változtatott. Először is a legtöbb újdonságot az érzetekkel kapcsolatban vezette be, ezekről azt állította, hogy valamilyen módon összefüggésben állnak a kívülről érkező benyomással, amelyet ő *phantasztia*-nak, mi pedig *visum*-nak nevezünk.

SVF I 56 Numenius apud Euseb. *Perep. Evang.* XVI 6, 13.

Ezt a tant is Zénón határozta meg elsőként, amely aztán nevének megbecsülését eredményezte az athéniak körében, ez a tan a megragadó képzet [ti.

phantasztia kataléptiké] tana – Arkheszilaosznak erre minden szempontból szüksége is volt.

SVF I 58 Sextus, *Adversus Mathematicos*, VII 236.

Amikor Zénón azt mondja, hogy a képzet benyomódik a lélekbe, akkor hallgatnia kell rá [ti. a léleknek]...

A kritériumról

SVF II 105 Diogenész Laertiosz, VII. 54.

[A sztoikusok] azt mondják, hogy az igazság kritériuma a megragadó képzet [*kataléptikén phantaszian*], azaz ami a meglévőből való, miként Khrüszipposz mondja *A természetéről* második könyvében, továbbá Antipatrosz és Apollodórosz is. Boéthosz több kritériumot enged meg, az észet, az érzékelést, a sóvárgást és a tudást. Khrüszipposz önellentmondásba kerül *A logoszról* elején. Azt állítja, hogy a kritérium: érzékelés és előfeltételezés; az előfeltételezés egy általános érvényű fogalom. A korai sztoikusok közül mások a helyes gondolkodást tartják kritériumnak, ahogyan Poszeidóniosz is mondja *A kritériumról* című művében.

A megragadásról szóló tenyérhasonlat

SVF I 66 Cicero, *Acad. Pr.* II 144.

Zénón ezt a szemléltető példát mutatta be: egyik kezét előre nyújtotta kinyitott tenyérrel: a „képzet ehhez hasonló” mondta; aztán kicsit visszahajlította ujjait, és mondta: „a jóváhagyás pedig ehhez”; majd teljesen összezárta ujjait és ökölbe szorította, ezt pedig már a megragadásnak nevezte; a hasonlat alapján pedig erre az ökölbeszorított mozzanatra, a *katalépszisz* kifejezést vezette be, ezt előtte még soha sem nevezte meg senki. Aztán pedig bal kezével a jobb öklét alaposan és erősen megszorította, ilyen pedig „a tudás” mondta, ami senkinek sem sajátja, csak a bölcsnek.

A megragadó képzet és a megragadás

SVF I 60 Cicero, *Acad. Post.* I 41.

41. Nem minden képzetnek ad hitelt, csak azoknak, amelyek valamilyen sajátos jelzéssel rendelkeznek azon dologról, amelyet reprezentálnak az elmében; azt a képzetet pedig, ami önmagát mutatja meg, megragadónak nevezete el; Elfogadjátok ezt? Mi bizony igen! – mondta [ti. Atticus]. – Hogyan másképp neveznéd a *katalépton*-t? Amikor pedig egy képzet elfogadásra és megismerésre kerül, azt a folyamatot nevezte megragadásnak, hasonlóan a kézzel

megragadható dolgok esetéhez. Ebből vezette le a nevét is; ezt a kifejezést korábban ilyen összefüggésben senki sem használta, ugyanakkor több egyéb kifejezést is bevezetett, hiszen új dolgokat mondott. Amit pedig érzékeléssel megragadunk, azt nevezte az érzékelésnek magának, és ha a megragadás már megtörtént, akkor azt az értelemről elválasztani lehetetlen, ez lesz a tudás; ha a képzet az értelemről elválasztott, akkor azt tudatlanságnak nevezte el; ez utóbbiból származik a vélemény, amely gyenge és téves felismeréssel kevert.

SVF I 58 Cicero, Acad. Post. I 41

...és ha a megragadás már megtörtént, akkor azt az értelemről elválasztani lehetetlen, az a tudás, ha pedig igen, akkor azt tudatlanságnak nevezte el...

A jóváhagyás: asszenzió

SVF I 59 Cicero, Acad. II 18.

Philón tagadja, hogy bármi is megragadható lenne. A képzet (*visum, phantasia*) olyan képzet – ahogy Zénón állítja –, ami benyomásként és lenyomatoként keletkezik egy dologról, mégpedig úgy, amiként a dolog adva van, és ez a képzet nem állhatna elő, úgy, ahogy az a dolog – amelyről származik – nincsen; meglátásom szerint ezt Zénón igen helyesen határozta meg; az ilyen [ti. megragadó] képzetet Philón cáfolta és el is törölte...

A nevekről

SVF I 65 Sztobaios, Ecl. I p. 136, 21 W

Zénónról és azokról a gondolatokról, amelyek tőle erednek. A fogalmakról azt állítja, hogy sem reális létezők, sem pedig minőségek, de a lélek bizonyos minőségi jelenségei, amelyeket a korábbi filozófusok ideáknak neveztek. A fogalmak a formák rendezői, amilyen például az ember vagy a ló formája, a fogalom minden ilyen típusú élőlényben rokon, akárhány is van belőle. Ezekről állították a sztoikus filozófusok, hogy elgondolt létezők, valamint azt, hogy következtetés révén teszünk szert rájuk; neveknek nevezték őket.

A téves képzet a szenvedély oka

SVF II 379 Cicero, Tusculanae Disputationes IV. 22.

A sztoikusok szerint a fegyelmezetlenség minden szenvedély forrása, ami valójában a teljes értelemről és a helyes észről való elpártolás, azaz az ész parancsaitól való elfordulás; ekkor a lélek készítése nem irányítható és nem gátolható. Idővel a fegyelmezettség lecsillapítja a szenvedélyt, hatással lesz arra, hogy a józan észnek engedelmességedjenek a szenvedélyek, továbbá

megtartja [ti. a fegyelmezettség] az értelem megfontolt ítéleteit. A kellemetlen fegyelmezetlenség a lélek teljes egészét felborzolja, megzavarja, felizgatja, mivel az indulat, a félelem és az összes szenvedély belőle ered.

Az képzetalkotás is hathat az emotív mozgásokra

Poszeidóniosz, F162 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, V. 473-4, pp. 453. 11-454. 7 M

Poszeidóniosz szerint a szenvedélyek okának helyes felismeréséből haszonra tehetünk szert. Hozzáteszi: „Tisztázódtak a szenvedélyek okozta késztetésekkel kapcsolatos zavarok.” A folytatásban jellemzi a szóban forgó zavarokat: „Szerintem jól jegyezd meg, mi az ésszerű magyarázata annak, hogy hogyan van meg bennünk vagy hozzánk közel a rossz, amikor még nem is félünk vagy rettegünk. Bizony bőven elég ezek képzeiteit felidézni magunkban. Vajon hogyan hozhatnád mozgásba az értelem nélkülit az értelemmel, hacsak nem úgy, hogy felidézél egy, az érzékelt dologhoz hasonló képzetet. Vegyük például azok esetét, akikben vágy ébred egy elbeszélés kapcsán, vagy azok esetét, akik pusztán egy élénk felkiáltástól a félelem állapotába kerülnek, rettegnék, hogy az oroszlán elragadja őket, pedig még nem is látják azt.”

Poszeidoniosz, F34 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, IV. 377-9, pp. 348. 5-350. 13 M

Midőn [Khrüszipposz] azt vizsgálja, hogy vajon a szenvedélyek ítéletek vagy az ítéletek következményei, mindkét esetben eltávolodik a korábbi filozófusoktól, de még inkább, amikor a kettő közül a tévesebbet választja. Zénónnal, saját magával és számos sztoikussal ellentmondásba kerül, akik szerint a szenvedélyek nem a lélek ítéletei, hanem az ítéletek okozta értelem nélküli összehúzódsok, elernyedések, felemelkedések és kitörések.

Poszeidóniosz ezzel szemben mindkét állásponttól teljesen eltávolodik. Szerinte ugyanis, a szenvedélyek nem lehetnek ítéletek, és nem is származhatnak ítéletekből, inkább a vágy és az indulat képességei okozzák őket, ebben pedig összhangot mutat a korábbi filozófusokkal. ...

A haladók és megfontoltak

Poszeidóniosz, F174 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, V. 474, p. 454. 7-15 M

Nos, ezeket helyesen adta elő Poszeidóniosz, a következőkben pedig a Khrüszipposz által megoldatlanul hagyott kérdéseket elemzi, miként ezekről az előző könyv végén már beszámoltam. Elhatároztam, hogy itt most befejezem az elemzést, de azért még idézek egy részletet: „Csakugyan a bölcsesség terén

haladók, nem szenvednek annak a tudatától, hogy bennük van a rossz. Ennek az az oka, hogy nem lelkük értelem nélküli, hanem értelmes volta irányítja őket.”

Poszeidóniosz, F186 Alexandriai Kelemen, Stromateis, II. xxi. 129. 1-5.

Poszeidóniosz szerint a végső cél: a szemlélődő élet mindenekfelett az igazságról, magáról a megmutatkozó kozmikus rendről [szóljon] lehetőség szerint...

Ahogy arra már utaltunk, a logika tudománya nem előzmény nélküli a filozófiatörténetben, hiszen már Arisztotelész külön művekben tárgyalta a helyes gondolkodás szabályait. Az Arisztotelész tevékenysége utáni korszakban virágzó sztoikus filozófia logikával foglalkozó ága azonban mégsem tekinthető az arisztotelészi logika egyenes folytatásának. Májig vita tárgyát képezi a tudósok körében, hogy vajon mi lehet a magyarázat Arisztotelész eredményeinek tudomásul nem vételére a sztoikus bölcsek részéről. Akad olyan gondolkodó, aki azt tartja a legvalószínűbb magyarázatnak, hogy a sztoikusok egyszerűen nem ismerték a méltán nagy hírű előd idevágó írásait, ezt a hipotézist azóta a filológia megcáfolta. A legvalószínűbb magyarázat talán az lehet, hogy a sztoikus bölcsek a logika tudománya alatt tágabb tudományt értettek, figyelmük nem csupán a helyes következtetési és érvelési struktúrák rögzítésre összpontosult, hanem igazság- és tudományelméleti kérdésekre is. Ha alaposabban szemügyre vesszük a sztoikus töredékeket, azonnal kiderül, hogy a sztoikus logika elsősorban ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik, a bölcsek a tiszta ismeret megszerzésének határait és feltételeit kutatják. Alapvetően a biztos tudás köréhez kapcsolódó kérdések megválaszolása körül forgott gondolkodásuk. Miért fogadom el, hogy a képzet alapjául szolgáló tárgy valóban létező dolog és nem maga is a képzelet szüleménye? Honnan ered a szavak jelentése? Milyen összefüggés lehet a biztos tudás és a morál között? Miközben a fent megfogalmazott kérdéseket megválaszoljuk, a sztoikus logika teljes rendszere tárul majd fel előttünk.

Talán azzal érdemes kezdenünk, hogy vajon mit neveztek, mit értettek a sztoikusok logika alatt. Első körben a görög *logosz* kifejezést kell szemügyre vennünk, mely szónak fordítása nem egyszerű, észszerűség, szabály, lényeg, beszéd vagy szó jelentéssel is előfordul a szövegekben. A sztoikus filozófia három filozófiai diszciplínája közül az egyiket nevezi meg a *logosz* kifejezés segítségével, elsősorban a nyelv és a helyes megismerés és gondolkodás szabályait tömörítő tudomány megjelölőjeként. Ezzel magyarázható, hogy logikájuk két fő ágra, a retorikára és dialektikára tagolódik. A retorika a nyelvvel és a grammatikával kapcsolatos problémákat öleli fel, a dialektika pedig a helyes gondolkodás és megismerés szabályaival és ismertelméleti témákkal foglalkozik. A sztoikus retorika mai fogalmaink szerint inkább felel meg a logikának, míg a dialektika talán az analízis, elemző ismeretelmélettel, illetve a tudományfilozófiával azonosítható. A sztoikus logika mindkét ága nagyon izgalmas, egyedi megoldásokkal előálló, sajátos tanításokat foglal magába, amelyek már az antikvitás korában komoly filozófiai vitákat generáltak.

A sztoikus logikát bemutató tanulmányomban a logika mindkét ágát ismertetem majd, elsősorban az ismeretelméleti problémákat vázolom, tekintettel arra, hogy a sztoikus logika ezen a ponton különleges célt teljesít: a helyes életvezetési szabályok megragadását is megcélozza, ugyanis a logika a sztoikus filozófiában az etika, a helyes és boldog élet fundamentumaként körvonalazódik.

A sztoikus logika három létdimenzió körül mozog: (i) a valóság dimenziója, maga az empirikus fizikai világ; (ii) a valóságról alkotott képzetek dimenziója, az elgondolható világ és végül ennek kifejezését adó dimenzió (iii) a nyelvi sík. Ezen három struktúrához köthető minden sztoikus logikai tan és fogalom. A megismerhető világ a nyelvi közegen keresztül kerül rögzítésre, ezt tisztán és pontosan kell elvégeznünk, hogy valóban a valóságot fejezzük ki, a nyelv elemzése tehát elengedhetetlen. A nyelvi kifejezést megelőzi az elgondolható világ dimenziója, vagyis a valós tárgyról alkotott képzetek és a helyes képzetalkotás szintén elengedhetlenné válik a valóság kifejezése és megismerése során. Meglátásom szerint e két mozzanat tette indokoltá a sztoikusok számára a logika két területének megkülönböztetését, a nyelvi dimenzió elemzésével a retorika, a képzetalkotás dimenziójával a dialektika szerzett magának létjogosultságot. A valóság megismerésének célja a valós világ, a kozmosz szépségének megőrzése, mely cél nem csupán ismeretelméleti, hanem etikai cél is, ez a sztoikus bölcsélet legfontosabb kötelessége.

II. RETORIKA

Amint azt már említettem, a sztoikus logikának két fő ága van, a retorika és a dialektika. Az előbbi a nyelv grammatikai vizsgálatával foglalkozik, az utóbbi, a dialektika, az igazság feltárásával, az igaz, hamis állításokkal, valamint a jelöléselmélettel.

A sztoikus retorika elsődlegesen a nyelvvel, a beszéddel kapcsolatos kérdéseket vizsgálja: milyen viszony áll fenn ontológiailag a dolgok és az őket megjelölő nevek között, mi a különbség és milyen viszony áll fenn a tagmondatok és a mondatok között, honnan és mi alapján kapják adott dolgok nevüket, amelyekkel illetjük őket. A sztoikus bölcseneknek köszönhetően rögzültek a Kr. e. 3. században a nyelvtani kategóriák és nevek. A névszóragozás alapjául szolgáló esettani (alanyeset, tárgyeset, birtokos eset, határozó) elnevezések és szabályos használatuknak tisztázása is hozzájuk köthető, miként az igeragozás terén alkalmazott igeszemlélet nevek (folyamatos, befejezett, beálló) és igeidőket (jelen, múlt, jövő) kifejező elnevezések, és használatuk szabályainak definiálása is. Ez első hallásra kevésbé fontos vívmánynak tűnhet számunkra, ugyanis e nyelvtani kategóriák értése és használata magától értetődő minden ember számára, csakhogy ne feledkezzünk meg arról a tényről, hogy a kategóriák bevezetésének hiányában nem csupán az antik nyelvek, de a modern nyelvek elsajátítása is gyakorlatilag lehetetlen. Ezen szabályok és nevek azóta is minden nyelv alapját adják és módszertani segítséget a nyelvtanulásban.

A sztoikus logika ezen ágának legérdekesebb problémaköre a *lekton*-tan, azaz a jelentés fogalmával kapcsolatos elmélkedés. A *lekton* az, amit a mondással mondunk, ami a beszéd egy elemi fokú egysége. A *lekton* azon entitások egyike, amely a sztoikusok szerint testetlen, de rendelkezik ontológiai, létezési státusszal, hiszen azáltal, hogy jelen van a valóság szférájában, hangzás formájában fizikai létező. A *sztoa* szerint a *lekton* egy adott szó jelentése, amit egy görög ért, egy barbár viszont annak ellenére, hogy hallja a kifejezést, nem érthet meg, utóbbinak csak hangok halmaza; az ilyen entitás is existál, de testetlenül; a testi létező az maga az a dolog, ami alapját képezi az adott szónak/*lekton*nak, amire vonatkozva megfogalmazódott. A jelöléselmélet egy háromszög segítségével szemléltethető, egyik csúcsa a valós dolog, a másik csúcs a dolgot a beszéd szintjén reprezentáló egység: a szó, végül a harmadik a kimondott szó, vagyis a *lekton*. Ilyen értelemben a képzelet szüleményei, vagy a mesebeli lények nevei is létezőnek minősülnek, de nem reális testi adottsággal bírókként, hanem csak „szimbólumokként”, *lekton*okként. Amikor egy tárgyról egy állítást teszünk, akkor olyasmit állítunk, ami tőle függetlenül, önállóan nem létezik, csak a dologhoz való viszonyában nyer létezését. De vajon miért volt fontos ezt a sztoikusok számára tisztázni? A létértelmezést csupán nyelvi dimenzióban tehetjük meg, éppen ezért a sztoikusok a valóság tükrözőjét értették a nyelv alatt. Gondolkodni is csak nyelvi szinten vagyunk képesek, tehát bármilyen ismeretet szerzünk a világról, aztán pedig törvényben rögzítjük, kizárólag nyelvi struktúrákkal vagyunk képesek megtenni. Ezért volt számukra fontos a nyelvi jelek elemzése és ontológiai státuszuk tisztázása.

Ezzel szoros összefüggésben dolgozták ki a retorika másik lényeges területét, az etimológiát is. A sztoikusok körében az etimológiai vizsgáldások legfőképpen azért voltak népszerűek, mivel így nem csupán a szavakat, hanem a dolgokat is magyarázattal láthatták el. Számos fragmentum maradt fenn a szavak eredeti jelentését összegző lexikonszerű kézikönyvekből.

A sztoikus retorika ezen a ponton összekapcsolódik a dialektikával. A dialektika fő problémaköre az igaz és hamis megkülönböztetése, valamint a jelentés (*szémainonta*) és jelölet (*szémainomena*) megkülönböztetése. Amint arra már utaltunk, a megismerés és maga a gondolkodás is nyelvi közegben történik, ezért lényeges kérdés a szavak helyes használata, aminek nyilvánvaló előfeltétele a szavak jelentésének értése. Általános sztoikus tanítás, hogy a szavak jelentését a jelentésük alapját adó dolgokból, azaz jelöletükből nyerik, ezzel magyarázható a sztoikusok etimológia iránti erőteljes érdeklődése. Egy adott tudástartalom, azaz jelentés abban az esetben igaz/helyes, amennyiben reális tárgyi létező az alapja, viszont hamis/helytelen amennyiben nem reális alaptól származik. A ló név jelentése helyes, hiszen a ló mint létező, reális testi létező. A kentaur hamis, mivel nem jelöl meg semmit a tárgyi világ létezői közül. Ha azonban a kentaurt, mint nevet értelmezzük egy fantáziakép reprezentánsaként, abban az esetben nem minősül hamisnak, ez pedig azzal magyarázható, hogy a sztoikusok reális tárgyi létező alatt minden létezőt értenek,

a képzeteket kifejező állításokat, a mondatokat is, vagyis minden beszéd tartalmat, szót, nevet. Ha a kentaur nevet tesszük vizsgálatunk tárgyává, akkor be kell látnunk, hogy maga a szó egy fantáziakép nyelvi megfogalmazása, amit ha kimondunk, testi létezőként a valóság dimenziójába lép, de csak, mint név. A kentaur maga hamis dolog, mert nincs reális alapja, a kentaur szó viszont igaz, mivel mint szó, a kentaur fantáziaképet reprezentálja. A kentaur mint fantáziakép, mint mitológiai alak nem valós létező, de mint név valós nem testi létező, vagyis *lekton*, amint azt fentebb kifejtettük, hiszen maga a kimondott szó, a *lekton* ontológiai státusszal bír. Egy állítás/név igazságát tehát a világhoz való viszonyában minősítik igaznak vagy hamisnak. Igaz, amennyiben tükrözi a tapasztalati, illetve a nyelvi világ szerkezetét, de hamisnak minősül, ha zavaros és nincs összefüggésben a név alapját képező dologgal, vagy képzzettel. Csakhogy az itt elhangzott sztoikus megállapítás újabb problémát vet fel. Mi a kritériuma annak, hogy az adott tartalom valóban a „valóságot” reprezentálja? Ez esetben pedig már nem a *lektont*, hanem a képzetek és fizikai tárgyak viszonyát vizsgálják. A fizikai létezőkről származó képzeink valóban megfelelnek-e a fizikai tárgynak? A képzeink helyes/igaz voltáról mi alapján lehetünk biztosak? Létezik-e a valóság, vagy minden csupán álom? Mi a tényleges igazság, mi a valóság kritériuma? A sztoikus logika dialektikának nevezett ága ezen a ponton episztemológiává, ismeretelméletté válik, a következőkben a fent megfogalmazott kérdésekre keressük a választ.

III. DIALEKTIKA

Már a legkorábbi sztoikus bölcsek szövegeiben találkozunk az igazság kritériumának problémájával. A valóságot hűen tükröző tudás kritériumának elemzését a tudás megszerzésének körülményeivel, tisztázásával érdemes kezdenünk. Ezt két oldalról lehet megközelíteni a) a megismerő alany és b) a megismerés tárgya oldaláról.

a) A megismerés alanya maga a lélek, vagyis annak elsődleges funkciója az irányítás; a helyes megismerés legfőbb feltétele a lélek fő funkciójának zavartalan mozgása, vagyis a zavartalan gondolkodás. Mit is értenek a sztoikusok ilyen kontextusban vezetés alatt? Ezt a mozgást e fő funkció meghatározásával írhatjuk körül: a lélek nyolc részből áll, legfőbb része a *hégemonikon*, ami eredendően vezetést, irányítást, a lélek többi részének mozgását, az érzékelést irányítja. Ha ez a vezetés zavartalanul működik, akkor beszélünk egyenes észhasználatról, görögül *orthosz logosz*ról. Ha e képesség helyesen működik, a megismerés világát hibátlanul vizsgálja a lélek, a fizikai világról alkotott képzei lefedik a valóságot, ezek a képzetek az érzékelés révén kerülnek a lélekbe, hallás, látás, tapintás vagy szaglás által.

b) A megismerés tárgya a fizikai világ bármely tárgya lehet, a megismerés kritériuma, hogy a tárgy létezzen fizikailag, illetve hogy megérintse, azaz kapcsolatba kerüljön a megismerés alanyával az érzékelés révén. Ha a vezérlő lélek rész

jól működik és a tárgy is megérintette a megismerő alanyt, azzal az ismeretszerzés meg is valósul. Miként is történik ez? Az érzékelés segítségével a szemlélődő személy képzetet alkot egy adott tárgyról, ha ez a képzet százszázalékosan megfelel a tárgynak, azaz tükrözi az adott dolgot, abban az esetben beszélhetünk helyes képzetalkotásról, görög kifejezés e mozzanatra a *szünkatathesizis*, amelyet latin nyelvű szerzők alapján *asszenzió*nak nevezünk. A töredékek arra engednek következtetni, hogy a helyes *szünkatathesizis* során megjelenő képzet, amit Zénón *phantasztia kataléptikének* nevez – megragadó képzetnek szoktuk fordítani –, lesz az egyetlen kritériuma a valóságnak, vagyis annak, hogy a képzet és a fizikai tárgy maximálisan megegyezik. A *phantasztia kataléptiké* úgy ragadja meg a lelket, hogy a lélek vezérlő része önkéntelenül rábólint helyesléséül; a lélekben való megjelenése ösztönszerű, nem gátolható. Az ilyen képzet ugyanakkor nem statikus, hiszen azonnal a gondolkodás alapvető mozgását indítja el, általa következtetünk arra, hogy a tárgy, amelyről tudósít, a valóságban is létezik. Minden, amiről ilyen tiszta megragadó képzetünk van, az adott tárgy egzisztenciális voltát igazolja, ez az igazság kritériuma.

Mielőtt rátérnénk annak tisztázására, hogy a megragadó képzet mellett hányféle képzetet különböztet meg a sztoikus logika, illetve, hogy ezen képzetek milyen mozgásokat váltanak ki a lélekben, próbáljuk meg feltárni azt az utat, hogyan lesz a megragadó képzetből általános és kétségbevonhatatlan, biztos ismeret. Röviden, miként lesz a képzetből fogalmi, konceptuális tudás? Zénón ezt egy hasonlat segítségével szemlélteti. Az itt ismertetésre kerülő, Zénóntól származó tényérhasonlat a sztoikus logika toposzaként vált ismertté. Zénón két kezünk segítségével szimbolizálja az empirikus ismeretszerzés útját a biztos tudásig. A nyitott tenyér szimbolizálja a lélekben megmutatkozó képzetet, a befelé fordított ujjak a képzet jóváhagyását, az ökölbe szorítás pedig a képzet megragadó minőségét. Ezt a mozzanatot a lélek nem tudja kitörölni, vagy visszautasítani, ekkor beszélünk arról, hogy a megragadó képzet százszázalékosan megfelel a neki alapul szolgáló tárgynak. A hasonlat következő mozzanata, amikor a másik kéz az ökölbe szorított kezet átszorítja, ezt nevezi Zénón tudásnak. Az analógiát ismertető töredék azonban még tartalmaz egy utolsó és különleges információt, miszerint ennek a biztos tudásnak a birtoklója kizárólag csak a bölcs lehet. Hogy ezt Zénón miért kötötte ki, nos, ennek tisztázására a képzetek típusainak elemzését követően még visszatérünk, ugyanis éppen ez az a momentum, ahol a sztoikus logika etikába fordul.

A képzetek osztályozása a következőképpen írható le: adott a megragadó képzet, amely a tiszta ismeret forrása, az ilyen képzetet az értelem önkéntelenül elfogadja, azaz rábólint, a képzeteknek azonban adott egy olyan típusa, amelyre az értelem elhamarkodottan reagál, így téves és nem tiszta ismerethez jutunk. Az ilyen képzetek elsősorban az érzéki csalódásból fakadó képzetek. A kentaurt mint mitológiai lényt megítélni helyes képzet, de valóságos létezőnek tekinteni már téves. A hibás képzetek semmilyen tekintetben nem felelnek meg a valóságnak, a lélek valamilyen betegség folytán bólint rá olyan képzetekre, amelyek tévesek. Megtörténik, hogy

egy kiadós megfázás kapcsán a mézet nem édesnek, hanem keserűnek érezzük, vagy éppenséggel semmilyen ízt nem érzünk. A téves képzetek létrejöttének elsődleges oka tehát az értelem tökéletlen, gyenge működése.

Minden hibás képzet nem tudást, hanem zavart és kellemetlen mozgást vált ki a lélekben, ezt a sztoikusok szenvedélynek nevezik. A szenvedély a legfárasztóbb mozgásokban nyilvánul meg, morálisan is elítélendő, éppen ezért minden tekintetben kerülendő. Kiküszöbölésük az értelem kiművelésén, jobb kondícióba hozásán fog múlni, hiszen a szenvedély eredendő oka egy téves képzet, a téves képzet eredendő oka a tökéletlenül működő értelem.

A zavaros képzetek ártó minőségét a legegyszerűbben az érzéki csalódásból fakadó szenvedélyekkel tudjuk érzékeltetni. Ki ne ismerné azt a kellemetlen érzést, amikor például egy közeledő ismerősre ráköszönünk, majd kiderül néhány pillanat múlva, hogy nem is az ismerősünk, ekkor kissé bután érezzük magunkat az idegen előtt. A sztoikus filozófia az ilyen tévesztéseket nem csupán ismeretelméleti szempontból tartja problémásnak, hanem etikai értelemben is. Ennek az a magyarázata, hogy a morálisan rossz döntések előzményei ugyanezen mechanizmus szerint működnek. A téves képzetben találja meg Zénón a gonosztevő cselekvéseinek motívumait is. Például a gonosztevő rosszul ítéli meg a helyzetet, ami arra készteti, hogy lopjon, vagy hazudjon.

A tiszta képzetek azonban éppen az előzőkkel ellenkezően a kötelességet mozzgatják. A sztoikus cselekvésemélet értelmében egy tiszta képzet elfogadása nem csupán ismeretelméleti tartalommal rendelkezik, mozgásraindítja a lelket. A helyes képzetek motiválják a morális értelemben vett jó döntéseket és tetteket. A kötelességet megvalósító tettek tehát minden tekintetben tökéletesek. A képzetalkotást nem zavarja meg semmi, tiszta döntést hoz az értelem, aminek következtében a cselekvő ember azonnal végrehajtja a tettet. A vízben fuldokló ember látványa a sztoikus bölcslet arra mozzgatja, hogy akár saját élete kockáztatása árán is, de mentse meg a fuldoklót, tehát kötelessége beugrani a vízbe a fuldoklóért. Ezzel magyarázható, hogy a bölcs lehet az egyetlen, aki minden tekintetben képes helyes döntést hozni, értelmének kiművelése oly szintet ér el, amikor a téves képzeteket az értelem azonnal felismeri, kiküszöböli, így kizárólag csak tiszta képzetekkel rendelkezik. Ezen a ponton fordul tehát a sztoikus logika etikába. Életünk során legtöbb esetben a téves képzetek okozta hibás döntéseink következményeitől szenvedünk, ennek elkerülését csakis a képzetek tiszta megragadásával érhetjük el. A helyesen megalkotott ítélet pedig minden esetben a kötelességet fogja megvalósítani, a boldogságot, ez pedig minden ember legfőbb célja.

A sztoikus etika szerint a legfőbb jó, a boldogság, ami a végső cél: a természettel összhangban élni. Poszeidóniosz szerint ennek elérése az igazságról, a megmutatkozó kozmikus rendről való a szemlélődő étellel valósítható meg, vagyis a világmindenség tiszta megismerésével, aminek elsődleges feltétele a tiszta gondolkodás, a helyes képzetalkotás. A feltáruuló rend lehetőség szerint történő megfigyelése, szemlélése a kontemplatív életformát jelentheti, vagyis

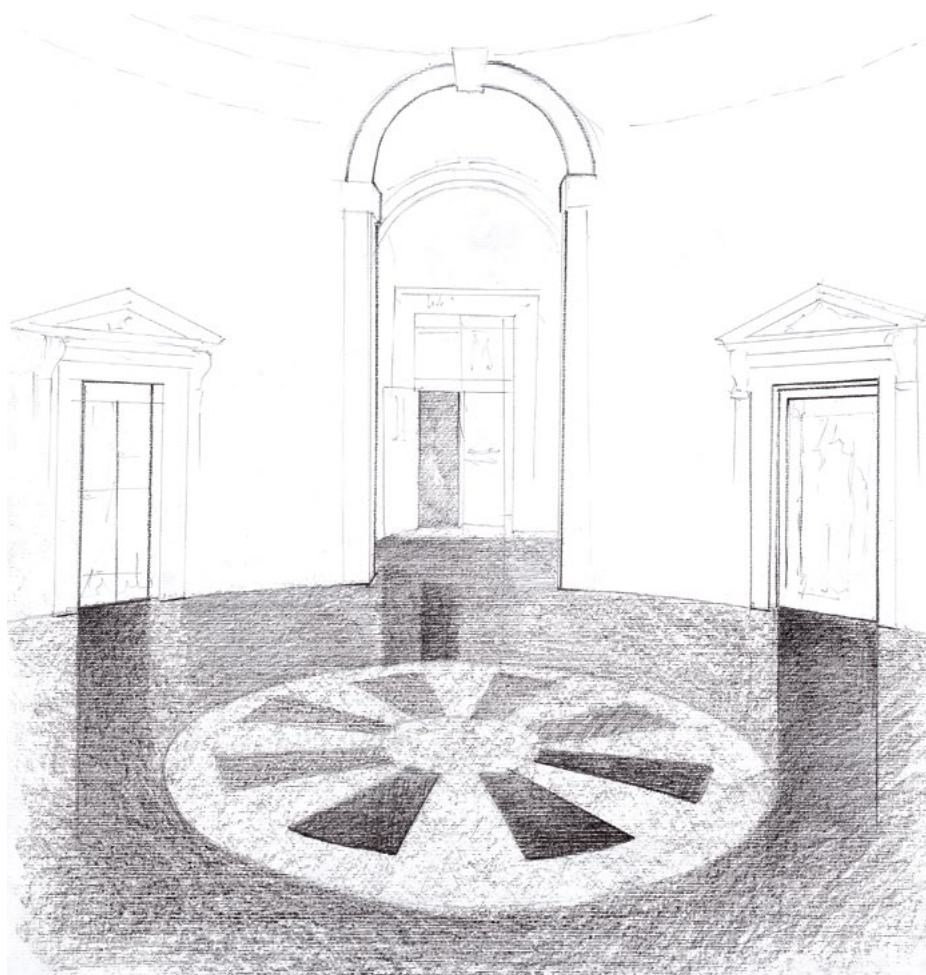
a világ dolgainak megismerését, a törvényszerűen végbemenő események befogadását, sőt minden bekövetkező esemény elfogadását. Világos tehát, hogy csak az értelem vezetése által lehetünk boldogok. Összegezve két nagy osztálya van a képzeteknek: a) téves képzetek; b) tiszta képzetek. Az előbbiek a morális rossz, a szenvedélyek kiváltóiként értelmezhetők, az utóbbiak viszont a kötelességet, a mit kell tennem típusú tetteket motiválják, gyakorlásukkal a boldog életet érhetjük el.

A sztoikus logika főbb tanait bemutató tanulmány végéhez érve talán megért-hetjük annak okát, miért is történhetett meg, hogy a sztoikus filozófia három disz-ciplínája közül a *sztoa* római korszakára el is halványodott a logika, és miért vált jellemzővé az etikai tartalmú szövegek elterjedése. Nem gondolom, hogy a szto-ikus logika egyszerűen eltűnt volna a hagyományból, véleményem szerint egész egyszerűen etikává csúcsosodott. Ez a magyarázata annak, hogy a Krisztus utáni első században tevékenykedő Epiktétosz, aki Zénónt követően a legismertebb sztoikus filozófus, már kizárólag csak a sztoikus etika iránt érdeklődik. Zárszó-képpen Epiktétosztól idéznék, mintegy szemléltetve, miként módosul és válik legfontosabb területté a három diszciplína közül az etika, illetve, hogy minden vizsgálódás legfőbb célja a morálisan helyes élet szolgálata.

„A filozófia első és legfontosabb része az, amely a bölcséleti elvek gyakor-lati alkalmazásáról szól például, hogy nem szabad hazudni [i. az etika]. A filo-zófia harmadik része a bizonyításokat tartalmazza: miért nem szabad hazudni [ti. a fizika]. A harmadik rész [ti. a logika] az előzőeknek alapvetésül és megvi-lágításul szolgál: [...] 'Mi a következtetés?'; 'Mi az ellentmondás?'; 'Mi az igaz és mi a hamis?'. A harmadik rész a második rész miatt szükséges. A második pedig az első miatt. A legfontosabb azonban, amivel mindig foglalkoznunk kell, az első rész [ti. az etika].”

IRODALOM

- Arnim, Hans von (1978): *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Teubner, Stuttgart.
- Epiktétosz (1978): *Kézikönyvecske*. Európa, Budapest.
- Inwood, Brad (1985): *Ethics and Human Action in Early Stoicism*. ClarendonPress, Oxford.
- Long, Anthony A. (1998): *Hellenisztikus filozófia*. Osiris, Budapest.
- Long, Anthony A. – Sedley, David N. (1978): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge.
- Steiger Kornél (1983): *Sztoikus etikai antológia*. Gondolat, Budapest.

•
Centrum.